

Relatorio

PAISAXE E SENTIDO DE LUGAR

Joan Nogué

Universitat de Girona

Observatori del Paisatge de Catalunya

Vou reflexionar nestas páxinas verbo das relacións entre a paisaxe e o sentido de lugar. A cuestión é apaixonante e enormemente relevante, pero escorregadiza e facilmente manipulable desde un punto de vista ideolóxico e mesmo político. Velaí un terreo pantanoso, con áreas movedizas a destra e sinistra. Nunca sabes de certo onde pos o pé. Segundo trates a cuestión, serás acusado de esencialista e romántico, no sentido histórico e literal da palabra, ou ben de moderno e cosmopolita, sempre en sentido despectivo, obviamente. A cuestión é clave, ademais, porque está na esencia mesma do debate nacionalista, onte e hoxe, neste país e en calquera recuncho do planeta. Despois de darlle moitas voltas, optei por enfocar a cuestión desenvolvendo e encadeando os seguintes puntos. Empezarei, en primeiro lugar, por facer unha reflexión sobre a paisaxe e a identidade territorial, é dicir, sobre o papel da paisaxe na formación e consolidación de identidades territoriais e sobre como a tradición académica se ten interesado desde sempre polo tema. A continuación, analizarei a conflictividade territorial contemporánea como reflexo da perda desta identidade e, asemade, do sentido de lugar. Finalmente, mostrarei algunhas propostas de protección, ordenación e xestión da paisaxe que aspiran a preservar o sentido de lugar e a identidade territorial, e a reducir, xa que logo, esta conflictividade territorial.

PAISAXE E IDENTIDADE TERRITORIAL

Gustaría empezar recordando algo obvio sobre o que ás veces convén volver: en xeral, a xente séntese parte dunha paisaxe, coa que establece múltiples e profundas complicidades. Este sentimento é lexítimo, ancestral e universal e aínda que é verdade que a tensión dialéctica entre o local e o global, xerada polo que habitualmente entendemos por globalización, está a afectarlles moitísimo aos lugares, tamén o é que, en boa medida, seguimos a actuar como unha cultura territorializada, aínda que ás veces non o pareza.

Cando falamos de paisaxe, estamos a referirnos, no fondo, á paisaxe cultural, é dicir, a unha porción da superficie terrestre que foi modelada, percibida e interiorizada ao longo de décadas ou de séculos polas sociedades que viven nese contorno, o que nos leva, inevitablemente, a vincular paisaxe e identidade territorial. A paisaxe está chea de lugares que encarnan a experiencia e as aspiracións da xente; lugares que se converten en centros de significado, en símbolos que expresan pensamentos, ideas e emocións varias. A paisaxe non só nos presenta o mundo tal e como é, senón que é tamén, dalgún xeito, unha construción deste mundo, unha forma de velo. De aí o relevante papel que sempre xogou a paisaxe na formación e consolidación de identidades territoriais, a todas as escalas, entre elas a identidade territorial nacional. As identidades territoriais téñense conducido historicamente e en boa medida a través da paisaxe.

É indubidable que os lugares –e as súas paisaxes– teñen acusado o impacto das telecomunicacións, da maior velocidade dos sistemas de transporte, da globalización dos mercados, da estandarización das modas, dos produtos, dos hábitos de consumo. Non en van falamos de homoxeneización e de banalización da paisaxe. É certo que apareceron «non lugares», que emerxeron territorios sen discurso e que creamos paisaxes sen imaxinario, pero, con todo, penso que moitos lugares conservan aínda o seu carácter e que nos resistimos a perder o sentido de lugar: non nos resignamos a que se elimine de golpe a identidade das nosas paisaxes, e a conflitividade territorial hoxe existente é unha proba diso, como veremos máis adiante.

Existe unha prolongada e rica tradición de reflexión académica e intelectual no tocante ao tema da identidade territorial e a súa vinculación coa paisaxe. Non se trata aquí de entrar a fondo nela, pero non podo deixar de citar algúns fitos neste terreo, limitados ao ámbito disciplinar do que proveño –a Xeografía humana–, pero que son xeneralizables ao conxunto das Ciencias sociais e humanas. Cómpre recoñecer, de entrada, que as máis importantes escolas xeográficas europeas de fins do século XIX e de boa parte do XX lle concederon unha grande importancia ao asunto. Na alemá *Landschaftsgeographie* dábase unha clara asociación de ideas entre paisaxe e rexión, dous conceptos utilizados practicamente como sinónimos. O mesmo podemos dicir da rica tradición xeográfica francesa da época, a denominada escola rexional francesa ou escola vidaliana, na honra do seu fundador Paul Vidal de la Blache, tan influente en España. Para

eles, a paisaxe era a fisionomía característica que nos revela unha porción do espazo concreta –unha rexión– e que a distingue doutras. Na rexión –no lugar, se así se prefire– cristalizan as relacións entre natureza e cultura, segundo esta tradición. A conexión entre cultura e natureza daríalle á rexión un carácter distintivo que a faría única, irrepetible e que se visualizaría e se materializaría a través da paisaxe. A idea –que aínda hoxe repetimos– de que a paisaxe é, dalgún xeito, o rostro do territorio está consolidada neste momento. A tradición vidaliana non concibirá a Xeografía sen a observación directa sobre o terreo, sen o traballo de campo e –aínda máis que todo iso– sen impregnarse do *genius loci* das rexións estudadas. Hai aí unha conexión directa coa mirada xeográfica inaugurada por Humboldt ao concibir a rexión como o resultado dunha singular e única combinación peculiar de elementos naturais e culturais, que se materializaría nunha paisaxe determinada.

A paisaxe, na tradición xeográfica francesa, é, sen dúbida, un concepto fundamental e o seu estudo precisará dunha sólida formación científica, e mesmo tamén dunha gran base humanista. Xeógrafos como Jean Brunhes, Albert Demangeon, Max Sorre, Roger Dion, Camille Vallaux ou, no noso país, Manuel de Terán ou Pau Vila, entre moitos outros, son, sobre todo, homes moi cultos e que teñen unha especial sensibilidade, ademais de ser sólidos científicos. Escribían –e describían– dun xeito maxistral, cun *esprit de finesse* ao alcance de moi poucos homes de ciencia. Entendían que a esencia dunha paisaxe, o seu carácter e personalidade, non podía ser transmitida sen un dominio absoluto da linguaxe, o que converteu algunhas das súas obras en auténticos clásicos, en verdadeiras obras de arte. Neste sentido, Anne Buttimer (1980) chega a cualificar o *Tableau de la géographie de la France*, de Paul Vidal de la Blache, como a Mona Lisa da Xeografía moderna. Vidal, por certo, tardou moitos anos en completar esta obra simplemente porque se empeñou en visitar todas as rexións francesas antes de escribir sobre elas. Vidal aspiraba a descubrir o carácter das rexións francesas, a súa identidade territorial, en definitiva.

E, se cruzamos o Atlántico e nos situamos en América do Norte, atoparemos unha perspectiva semellante á francesa da man de Carl O. Sauer, xeógrafo que nos anos 1920 acuñou o concepto de paisaxe cultural, aínda hoxe vivente en moitos sentidos. A rica tradición norteamericana de estudos da paisaxe en tanto que expresión dun sentido de lugar débelle moito á obra dos xeógrafos culturais

discípulos de Sauer. Figuras do calibre dun John Brinckerhoff Jackson, fundador da revista *Landscape*, non se entenden sen o legado de Sauer. E todos eles, sen excepción, vincularon a paisaxe e o sentido de lugar.

Pola súa parte, a Xeografía humana contemporánea segue empeñada en coñecer como se relacionan os seres humanos co seu contorno, como crean lugares e imbúen de significado o espazo xeográfico e como se xera o sentido de lugar. En concreto, a Xeografía humanística, de inspiración fundamentalmente fenomenolóxica, entende os lugares non como simples localizacións nin amorfos nodos ou puntos estruturadores dun espazo xeográfico que con demasiada frecuencia se concibe, asemade, como un espazo case xeométrico, topolóxico. O espazo xeográfico será concibido por esta escola como un espazo existencial e nel os lugares serán entendidos como porcións deste, imbuídas de significados, de emocións, de sentimentos. A súa materialidade tanxible está tinguida, bañada de elementos inmateriais e intanxibles que converten cada lugar nun algo único e intransferible, o que dá como resultado un particular *genius loci*, *esprit du lieu* ou, se se quere, sentido do lugar. Para conseguir o que agora se propón será imprescindible desenvolver unha metodoloxía de tipo cualitativo que permita descubrir esas relacións de carácter afectivo, sensorial e emotivo que establecemos cos lugares que nos rodean. Unha das figuras clave foi –e segue a ser– o xeógrafo norteamericano de orixe chinés Yi-Fu Tuan, autor de obras excepcionais como *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values* (1974) ou *Space and Place: The Perspective of Experience* (1977), entre moitos outros.

Así pois, as interpretacións que adoitan vincular paisaxe e identidade territorial só en termos nacionalistas son parciais e limitadas, porque esquecen este outro tipo de identificacións territoriais coa paisaxe, estudadas a fondo por esta rica tradición académica e intelectual da que aquí só esbocei unha pincelada. A vinculación entre paisaxe e identidade nacional (García, 2002) é importantísima e eu mesmo téñoa estudado a fondo (Nogué, 1998; e Nogué, 2005), pero non é a única. Convén, non obstante, dada a súa relevancia, que recordemos o motivo polo que o nacionalismo considerou con frecuencia a paisaxe como un dos elementos fundamentais que articulan a identidade nacional.

A paisaxe que configura o territorio nacional, en tanto que plasma unha cultura no territorio a través de elementos tanxibles e intanxibles, será interiorizada e resaltada polo discurso nacional. O territorio nacional convértese desde esta

perspectiva en algo máis que unha simple área xeográfica máis ou menos delimitada. Constitúe un territorio «histórico», único, distintivo, cunha identidade –materializada na súa paisaxe– ligada á memoria e unha memoria encadeada á terra (Nora, 1984-1992). A historia nacionaliza unha paisaxe e imbúe de contido mítico e de sentimentos sagrados os seus elementos xeográficos máis característicos (Branch, 1999). O territorio e as súas paisaxes convértense así no receptáculo dunha conciencia compartida colectivamente. É a terra nai, a *homeland* en lingua inglesa e a *heimat* en alemán. En 1887, Ferdinand Tönnies, un dos pensadores do século XIX que máis influíron na formulación dun nacionalismo entendido como forza inmanente e de raíces atávicas, utiliza repetidamente o concepto de *heimat* para fundar e darlles cohesión aos seus argumentos: «A comunidade de sangue únese á comunidade da terra natal (*heimat*), que inflúe de maneira singular sobre o espírito e o corazón dos homes» (Tönnies, 1984, p. 250-251). A zona colonizada e ocupada é daquela herdanza común, a terra dos antepasados, con respecto á que todos se senten e obran como descendentes e irmáns carnis. Neste sentido, pode considerarse sustancia viva que, cos seus valores espirituais e psicolóxicos, persiste no fluxo sempiterno dos seus elementos, é dicir, os seres humanos... A terra, como encarnación das lembranzas máis caras, sostén o corazón do home, que sae dela entristecido e, desde outras terras, mira cara a atrás con saudade e anhelo. Como lugar onde viviron e morreron os antepasados, onde os espíritos permanecerán e rexerán o ánimo dos vivos, a terra adquire para as almas e os corazóns piadosos e sinxelos unha significación valiosa e sublime (Tönnies, 1984, p. 251) na aldea e na cidade, o que crea as relacións e os lazos de unión máis estreitos é o solo físico e real, a localización permanente, a terra visible (Tönnies, 1984, p. 283).

No caso dun territorio nacional cunha gran diversidade paisaxística, adoitamos asistir a un proceso de «selección» dunha paisaxe que se converterá en arquetípica e representativa do conxunto. A «socialización» da paisaxe finalmente escollida produciríase nun momento dado da historia por parte dunha elite literaria e artística procedente dun determinado grupo social, que elaboraría unha metáfora e a difundiría entre o conxunto da sociedade. Evidentemente, está por ver se a imaxe seleccionada era a maioritaria e as que se deixaron a un lado, porque hai que admitir que todas elas, en tanto que representacións sociais da paisaxe, tiñan a mesma lexitimidade social.

No proceso de conformación dunha paisaxe nacional asistimos a unha extrapolación de sentimentos desde unha micropaisaxe coñecida por experiencia directa a unha macropaisaxe –a totalidade do territorio nacional– que non se coñece por experiencia directa, senón a través doutras vías. De novo, a Xeografía europea desempeñou sempre un papel relevante neste eido. O desenvolvemento teórico e práctico da noción de *pays* por parte de Vidal de la Blache e os seus seguidores deulles argumentos a aqueles que non atopaban contradición ningunha entre rexionalismo e patriotismo, senón todo o contrario, posto que «sans petite patrie, il ne saurait y avoir de grande patrie», en palabras de André Mellerio reproducidas nun interesante artigo publicado en 1907 en *L'Action Régionaliste* baixo o significativo título de «La protection des paysages et le régionalisme» (Luginbühl, 1989). É a través da idea de paisaxe como factor de individualización dos *pays* franceses como se plasma, nos círculos partidarios dunha decidida intervención do Estado no tema da protección das paisaxes, a noción de *petite patrie*, á que algúns denominan, simplemente, *matrrie*. Algo parecido aconteceu –acontece– en Cataluña entre a comarca, como pequena patria e nivel de identificación territorial a escala local, e o conxunto da patria, Cataluña.

Non todas as paisaxes actúan como lugares de identificación colectiva coa mesma intensidade. Non todas as paisaxes transmiten de idéntica maneira e coa mesma eficacia o sentimento de identificación como «pobo», como comunidade. Existen paisaxes cun valor simbólico nacionalista máis marcado que outras: no caso catalán, que analicei no seu momento, a montaña é, sen dúbida, a paisaxe estrela neste sentido. Efectivamente, a montaña converterase nun elemento fundamental na construción ideolóxica do catalanismo, algo que xa se estaba a xestar desde as décadas de 1830 e 1840, que foi cando se iniciou a denominada *Renaixença*, un movemento literario de exaltación da propia lingua e das raíces culturais. Por aqueles tempos, Cataluña participaba xa das correntes de cambio na valoración estética e simbólica da montaña que se vivían no resto de Europa e este elemento da paisaxe converteríase co paso dos anos nunha peza clave da simboloxía catalá, nunha «paisaxe esencial» que lle daba sentido a todo o territorio. A partir dese momento, a montaña terá, cada vez máis, un carácter mítico, rexenerativo e case iniciático. Será símbolo de pureza e de virxindade. As orixes da nación buscaranse na montaña, nos Pireneos, e será tamén unha montaña –Montserrat– a que se converterá no símbolo por excelencia da patria catalá. As

alusións a Montserrat, ao Canigó, aos Pireneos e ao Montseny, realizadas polos grandes poetas e escritores cataláns da época, son ben coñecidas. A montaña representa para estes escritores un espazo virxe, puro, sagrado, intacto; un reduto dos valores morais que alimentan o carácter e a identidade do pobo catalán.

A todo iso contribuíu, de xeito destacado, o excursionismo, que aparece no preciso momento en que se consolida o catalanismo político. Estreitamente ligadas aos primeiros pasos da Xeografía catalá moderna (Martí, 1994), estiveron «a indagación sobre as orixes, a investigación da personalidade e a necesidade de establecer un inventario xeral do país» (Casassas, 1979, p. 10), o que conduciu a un determinado sector da sociedade catalá finisecular cara ao excursionismo. Non se trataba dunha actividade deportiva calquera. A motivación dos seus practicantes era, fundamentalmente, de carácter patriótico e cultural, como testemuña o nome orixinario do Centro Excursionista de Cataluña (Associació Catalanista d'Excursions Científiques), fundado en 1876. En 1904, Joan Maragall, socio do centro, poeta nacional por excelencia e, por certo, avó de Pasqual Maragall, resume perfectamente este espírito do excursionismo catalán nunhas poucas frases que paga a pena reproducir:

Porque o noso excursionismo non é un deporte, non é un recreo, non é un estudo, que é un amor; e non é tampouco un amor abstracto pola natureza, senón pola nosa natureza [...]; e mal pode querer un home a toda a terra se non comeza por aquela da que forma parte; non amor á patria está contido o amor vivo a todo o mundo, e o que no nome deste renega daquel é que non ten nin un nin o outro [...]. Porque o noso amor á natureza vive no amor á natureza catalá; Cataluña é para nós compendio do mundo, e o noso amor universal é nela onde máis eficazmente se exercita. Por iso podemos dicir, coa cabeza ben erguida, que a alma do noso excursionismo é o amor a Cataluña, e niso si que todos somos un (Maragall, 1960, p. 860).

Despois do visto, é difícil cuestionar a enorme importancia do discurso nacionalista á hora de xerar sentimentos de identificación territorial, pero –insisto– estes non son os únicos, nin os máis relevantes para explicar a conflictividade territorial contemporánea, que eu vinculo, precisamente, coa perda do sentido de lugar, como resultado da perda doutro tipo de identidade territorial. De todo isto falarei a continuación, pasando xa ao segundo punto que quería explorar.

DEGRADACIÓN DA PAISAXE E CONFLITIVIDADE TERRITORIAL

A miña hipótese de partida é que a paisaxe actúa a xeito de catalizador, de elemento vertebrador da crecente conflitividade de carácter territorial –e en boa medida tamén ambiental– palpable na nosa sociedade. Fronte á perda da idiosincrasia territorial local, debida a procesos que careceron de consenso e ás máis das veces foron mal explicados, a sociedade civil reacciona de maneira cada vez máis indignada, xerando un estado de opinión que conecta perfectamente cunha corrente de fondo que reclama, desde hai anos, unha nova cultura do territorio. Vexámolo con algo máis de detalle.

Non hai dúbida de que, durante as últimas décadas e nun período moi curto de tempo, modificamos o territorio como nunca antes fomos quen de facelo e, en xeral, isto non redundou nunha mellora da calidade da paisaxe, senón máis ben en todo o contrario. Temos asistido a un empobrecemento paisaxístico que botou pola borda boa parte da idiosincrasia de moitas das nosas paisaxes. Durante este período, a dispersión do espazo construído provocou unha fragmentación territorial de consecuencias ambientais e paisaxísticas preocupantes, agravadas polo abandono da actividade agraria. O crecemento urbanístico desorganizado, espacialmente incoherente, desordenado e desligado dos asentamentos urbanos tradicionais ten destruído a lóxica territorial de moitos recunchos do país. Isto, xunto coa implantación de determinados equipamentos e infraestruturas pesadas e mal deseñadas, así como a xeneralización dunha arquitectura de baixa calidade estética –en especial nalgunhas áreas turísticas–, xerou unhas paisaxes mediocres, dominadas cada vez máis pola homoxeneización e a trivialidade. A uniformización e a falta de calidade e orixinalidade dos tipos de construcións maioritarias propiciou en moitos lugares unha paisaxe insensible, aburrida e sen o menor interese, sobre todo nos espazos suburbanos, fronteirizos, de transición, nos que a sensación de caos e de desconcerto se vive con máis intensidade. Nos últimos decenios asistimos, sen dúbida ningunha, á emerxencia de territorios sen discurso e de paisaxes sen imaxinario, o que tivo repercusións clarísimas na perda da identidade territorial, como xa vimos, e mesmo no benestar individual e social, incluso no tocante á saúde. En efecto, ultimamente está tomando forza unha nova liña de investigación (Observatori del Paisatge, 2008; Vallerani e Varotto, 2005) que relaciona o estado de saúde

física e mental dos cidadáns co feito de vivir ou non rodeados por unhas paisaxes de calidade, harmónicas, ben ordenadas e xestionadas, segundo a filosofía que inspira o Convenio Europeo da Paisaxe, cando recoñece, explicitamente, que «a paisaxe é un elemento importante da calidade de vida das poboacións, tanto nos medios urbanos como nos rurais, tanto nos territorios degradados como nos de gran calidade, tanto nos espazos singulares como nos cotiáns». A paisaxe, conclúe o Convenio, «constitúe un elemento esencial do benestar individual e social».

Sexa como queira, nunca fomos quen de consumir tanto territorio en tan poucos anos e nunca transformáramos este territorio con tal rapidez. Cando a paisaxe se transforma con esta intensidade e a esta velocidade, prodúcense dous efectos perversos. Por unha banda, o risco de destrución da devandita paisaxe é moi alto, posto que se poden eliminar de golpe, como así ten acontecido en moitos casos, aquelas características que lle deron personalidade e continuidade histórica. Cando isto sucede, estamos a falar, claramente, de «destrución» da paisaxe e non de evolución gradual e pausada desta. É moi difícil alterar, modificar e intervir á velocidade e intensidade imperantes nos últimos anos sen ocasionar esa destrución. O outro efecto é de carácter máis ben psicolóxico. Seguindo a Eugenio Turri, «as modificacións da paisaxe no pasado adoitaban ser lentas, pacientes, ao ritmo da intervención humana, prolongadas no tempo e facilmente asimiladas pola natureza dos seres humanos: o elemento novo inseríase gradualmente no cadro psicolóxico da xente. Pero cando esta inserción é rápida, como nos últimos anos, a absorción faise moito máis difícil» (Turri, 1979, p. 36), por non dicir imposible, engado eu. Aparece, daquela, unha crecente sensación de divorcio entre as paisaxes que imaxinamos e as que vivimos (Nogué, 2006). Dito doutro xeito, o abismo entre as paisaxes contempladas diariamente e as paisaxes de referencia transmitidas de xeración en xeración, a través de vías tan diversas como a pintura, a fotografía, os libros de texto ou os medios de comunicación, é cada vez maior. Asistimos a una crise de representación entre unhas paisaxes de referencia que, nalgúns casos, se converteron en auténticos arquetipos e as paisaxes reais, cotiáns, que, para unha boa parte da poboación, son precisamente as paisaxes fortemente transformadas que perciben día a día. Parece evidente que se esta crise de representación saíu á luz é debido a que, alén dos núcleos urbanos compactos, non fomos quen de dotar de identidade —a que

sexa— unhas paisaxes caracterizadas en boa medida pola súa mediocridade e banalidade. Non conseguimos crear novos arquetipos paisaxísticos ou, polo menos, novas paisaxes dotadas de forte personalidade e intensa carga simbólica, en especial nos contornos máis degradados e fracturados. Temos proposto intervencións paisaxísticas que non foron moito máis alá da pura xardinaría, porque non estaban dotadas dun novo discurso territorial e, xa que logo, non fomos quen de experimentar novos usos e canons estéticos. Poida que faltase imaxinación, creatividade ou sentido do lugar, pero o certo é que, con honrosas excepcións, non conseguimos crear novas paisaxes coas que a xente se identificase, novas paisaxes de referencia; non logramos, en definitiva, reinventar unha dramaturxia da paisaxe, seguindo aquí a Paul Virilio.

Por outra parte, as transformacións territoriais descritas máis arriba provocaron que os lugares estean perdendo os seus límites, o que ten moito que ver co que aquí estamos a comentar. Ata hai moi poucas décadas, os distintos usos do solo tiñan uns límites relativamente nítidos e podíase percibir sen demasiada dificultade onde remataba a cidade e onde empezaba o campo. Na actualidade, a estrutura e morfoloxía da paisaxe da meirande parte do territorio —tamén o rural, aínda que menos— caracterízase por unha alta fragmentación. A zonificación propia da paisaxe tradicional transformouse radicalmente e derivou cara a unha gran dispersión de usos e de cubertas do solo. A antiga zonificación esvaeceuse, perdeuse a claridade na delimitación zonal, o seu carácter compacto rompeuse e impúxose unha paisaxe moito máis complexa, unha paisaxe de transición, híbrida —ou mellor «transxénica»?—, cuxa lóxica discursiva é de máis difícil aprehensión, ata o punto de que nos obriga a preguntarnos con frecuencia se o *genius loci* correspondente non fuxiu dela; se non teremos cambiado realmente de lugar, de país, parafraseando a excelente obra de David Lowenthal *O pasado é un país extraño* (1998). De feito, cando se observan con detemento os fotogramas do famoso «voo americano» de 1956, un ten realmente a sensación de estar contemplando outro territorio, de terse equivocado de país.

Os procesos aos que aquí aludimos teñen xerado unhas paisaxes de fronteira difusa, aos que algúns teóricos anglosaxóns xa bautizaron como *sprawlscapes* ou paisaxes da dispersión; paisaxes que ocupan amplas extensións de territorio en forma de manchas de aceite e que transmiten unha nova concepción do espazo e mais do tempo. A lexibilidade semiótica destas paisaxes contemporáneas some-

tidas a intensas transformacións é moi complexa. Non é nada fácil descodificar os seus símbolos. É máis complicado entender estas novas paisaxes que a paisaxe urbana compacta, aquela que aprendemos da semioloxía urbana. No seu xa clásico tratado sobre a imaxe da cidade, Kevin Lynch (1960) resaltaba cinco categorías esenciais para a lectura da paisaxe urbana convencional: sinais, nodos, sendeiros, lindeiros e áreas homoxéneas. Que categorías, que claves interpretativas permitirían ler hoxe a paisaxe da dispersión, o *sprawlscape*? Seguramente existen, e máis pensadas para ser lidas en coche que non andando, pero son, sen dúbida, máis efémeras que as propostas por Kevin Lynch e máis difíciles de interpretar. Non é doado integrar nunha lóxica discursiva clara e comprensible os territorios fracturados e desdubuxados destas paisaxes de fronteira, que alternan, sen solución de continuidade, acaroados, terreos intersticiais, ermos e abandonados, polígonos industriais ou simulacros deles, vivendas dispersas, edificacións efémeras, vertedoiros incontrolados, cemiterios de coches, almacéns precarios, liñas de alta tensión, antenas de telefonía móbil, carteis publicitarios –ou os seus restos–, descampados intermitentes..., en fin, unha desorde xeral, que lle provoca ao cidadán unha desagradable sensación de confusión, de insensibilidade, de desconcerto. Os territorios parecen non posuír discurso e das paisaxes semella terse esfumado o seu imaxinario cando a súa lexibilidade se torna extremadamente complexa, ata o punto de que se achega á invisibilidade. Non nego a posibilidade de que mesmo neste tipo de paisaxes poida un detectar un certo sentido de lugar por parte dos seus habitantes, posto que é verdade que este vén xerado non só polo contorno físico e arquitectónico, senón tamén polas relacións sociais que se dean nel, ou por un evento concreto e mesmo ás veces efémero, pero penso que, cando se perden de golpe o discurso territorial e o imaxinario paisaxístico habituais dunha porción do espazo concreta, o seu sentido de lugar queda sen dúbida afectado.

As transformacións territoriais descritas e os seus correspondentes impactos paisaxísticos, xunto coa devandita crise de representación, están na base da reacción suscitada en moitos sectores da sociedade civil, que se organizaron, autónoma e espontaneamente, en infinidade de plataformas e colectivos, por poñer só un exemplo desta reacción suscitada. A proliferación destas plataformas en defensa do territorio é un fenómeno social extraordinariamente interesante, que, ademais, se dá nuns momentos de escasa participación nas estrutu-

ras políticas convencionais e que vai moito máis alá da explosión ecoloxista e minoritaria de fins dos setenta e principios dos oitenta, posto que agora agrupa a colectivos nada minoritarios e a persoas da máis variada procedencia. Dada a súa relevancia, sorprende que a estas alturas o fenómeno aínda non se estudara en profundidade, se exceptuamos algunhas recentes aproximacións ao tema (Alfama *et al.*, 2007; García, 2003; e Nel.lo, 2003).

Alén das dinámicas propias e intransferibles de todos os conflitos territoriais hoxe existentes e das correspondentes plataformas cívicas orixinadas, o certo é que a extensión deste tipo de conflitividade obedece a unha serie de factores comúns. En primeiro lugar, e como xa dixemos, a crecente importancia do lugar e das identidades territoriais nun contexto de globalización galopante, que produciu unha tensión dialéctica entre o local e o global, non sempre resolta de forma satisfactoria. En segundo lugar, unha crise de confianza nas institucións e nos sistemas de representación política convencionais, ao non atopar neles nin a resposta esperada nin a adecuada. Finalmente, unhas políticas territoriais –e tamén ambientais–, con frecuencia mal deseñadas e, sobre todo, mal explicadas. Son habituais as descualificacións deste tipo de movementos e de plataformas, acusados desde o *establishment* de insolidariedade territorial e de responder a un certo romanticismo infantil e a unha «cultura do non» incapaz de asumir con responsabilidade os inevitables custos que supón o progreso. Así e todo, ao meu ver, as cousas son bastante máis complicadas.

Estes novos movementos sociais teñen moito que ver cos procesos de globalización e coas súas incertezas, así como coa sensación de inseguridade e impotencia que xeran no individuo. Asistimos, en efecto, a unha especie de «retorno ao lugar», expresión que non quere indicar máis que a crecente importancia que ten o lugar e a súa identidade no mundo contemporáneo. Aínda que o espazo e o tempo se comprimiron, as distancias se relativizaron e as barreiras espaciais se suavizaron, os lugares non só non perderon importancia, senón que aumentaron a súa influencia e o seu peso específico nos ámbitos económico, político, social e cultural. Baixo unhas condicións de máxima flexibilidade xeral e de incremento da capacidade de mobilidade por todo o territorio, tanto os sectores económicos como os axentes políticos e sociais teñen que prestarlles máis atención que nunca ás particularidades do lugar. As pequenas –ou non tan pequenas– diferenzas que poidan presentar dous lugares no tocante aos seus

recursos, infraestruturas, mercado laboral, paisaxe ou ao patrimonio cultural, por poñer só uns exemplos, resultan agora moi significativas.

«Pensar globalmente e actuar localmente» converteuse nunha consigna fundamental e satisfactoria tanto para os grupos ecoloxistas como tamén para as empresas multinacionais, os planificadores das cidades e das rexións e os líderes políticos. En efecto, «o local e o global entrecrúzanse e forman unha rede en que ambos os dous elementos se transforman como resultado das súas mesmas interconexións. A globalización exprésase a través da tensión entre as forzas da comunidade global e as da particularidade cultural» (Guibernau, 1996, p. 146). Máis aínda, o lugar actúa a xeito de vínculo, de punto de contacto e interacción entre os fenómenos mundiais e a experiencia individual. Así pois, a expresión GLOCAL –de GLOBAL e LOCAL– converteuse nun neoloxismo de moda.

Sexa o que sexa o punto de vista escollido, o certo é que o lugar reaparece hoxe con forza e vigor. A xente defende, cada vez con máis insistencia e de forma máis organizada, as súas raíces históricas, culturais, relixiosas, étnicas e territoriais. Reafirmase, noutras palabras, nas súas identidades singulares. Como indica Manuel Castells (1998), os movementos sociais que cuestionan a globalización están baseados, fundamentalmente, na identidade e defenden os seus lugares fronte á nova lóxica dos espazos sen lugares, dos espazos de fluxos propios da era da información na que estamos inmersos. Reclaman a súa memoria histórica, a vixencia dos seus valores e o dereito a preservar a súa propia concepción do espazo e mais do tempo. A sensación de indefensión, de impotencia, de inseguridade fronte a este novo contexto de globalización e internacionalización dos fenómenos sociais, culturais, políticos e económicos provoca un retorno aos microterritorios, ás microsociedades, ao lugar, en definitiva. A necesidade de sentirse identificado cun espazo determinado é agora sentida de novo con intensidade, sen que iso signifique volver inevitablemente a formas premodernas de identidade territorial.

Se un atende a este fenómeno de «retorno ao lugar» que vimos de describir e o une ao potente e conxuntural «neodesenvolvemento» en que o país leva inmerso nestes últimos anos, non debería estrañarse do malestar territorial que nos afecta e que, curiosamente, se asimila e se «somatiza», na meirande parte dos casos, a través da paisaxe. O diagnóstico é claro; a solución, algo máis complexa, pero non imposible, como veremos a continuación.

SENTIDO DE LUGAR E INTERVENCIÓN NA PAISAXE

A través dalgúns exemplos concretos desexaría mostrar que non é quimera ningunha considerar o sentido de lugar nunha planificación territorial de carácter paisaxístico. As reflexións realizadas ata o de agora poden trasladarse perfectamente ao ámbito da intervención, evitando no posible caer nalgúns dos riscos máis habituais nese intento, en concreto o da «museización» das paisaxes ou, o que é aínda peor, a súa «tematización» e «turistificación», riscos en que non vou entrar porque son coñecidos dabondo.

Existen varias propostas metodolóxicas xa ensaiadas e aplicadas en diferentes instrumentos de planificación territorial que foron capaces de introducir, dun ou doutro xeito, o sentido de lugar na ordenación da paisaxe. Referireime a algunhas delas, empezando non pola máis relevante, senón pola que coñezo máis a fondo: os catálogos de paisaxe de Cataluña.

Os catálogos de paisaxe, que participan da filosofía do Convenio Europeo da Paisaxe, son uns documentos de carácter técnico que a Lei de Protección, Ordenación e Xestión da Paisaxe de Cataluña concibe como ferramentas para a ordenación e a xestión da paisaxe desde a perspectiva da planificación territorial. Determinan a tipoloxía das paisaxes de Cataluña, os seus valores –patentes e latentes– e o estado de conservación, os obxectivos de calidade que deben cumprir e as medidas que cómpre adoptar para conseguilo. Son, xa que logo, unha ferramenta extremadamente útil para a aplicación de políticas de paisaxe coa conivencia e participación activa de todos os axentes sociais que interveñen no territorio, algo que se consegue sobre todo a través da integración de obxectivos paisaxísticos nas estratexias territoriais. Este último aspecto é importante en canto que implica a sociedade catalá no seu conxunto na xestión e planificación da súa propia paisaxe.

O procedemento para a elaboración dos catálogos de paisaxe aplícase en catro fases: identificación e caracterización da paisaxe; avaliación da paisaxe; definición de obxectivos de calidade paisaxística; e establecemento de directrices, medidas e propostas de actuación. Das catro fases, as tres primeiras teñen moitísimo que ver co sentido de lugar. No fondo, a primeira fase –a de identificación e caracterización da paisaxe– pode resumirse nun intento de captación do sentido de lugar, xa que nela non se establece unha tipoloxía de paisaxes, senón que se «identifican» paisaxes, entendidas estas de maneira integral, como a síntese de factores

naturais e culturais. A paisaxe é entendida nos catálogos como unha realidade física e a representación que culturalmente nos facemos dela; como a fisionomía xeográfica dun territorio, con todos os seus elementos naturais e antropolóxicos e tamén os sentimentos e emocións que espertan no momento de contemplalos; como un produto social, a proxección cultural dunha sociedade nun espazo determinado. As unidades de paisaxe resultantes deste proceso queren ser, en última instancia, exemplos tanxibles dos diversos sentidos de lugar.

Para chegar a captar o sentido de lugar é fundamental a participación pública, o mecanismo mediante o que os cidadáns se implican no deseño da paisaxe que queren e contribúen a decidir sobre as políticas que se aplican. E esta implicación materialízase, sobre todo, a través dos denominados obxectivos de calidade paisaxista, para cuxa consecución é fundamental, novamente, a consideración do sentido de lugar, que se pode detectar a través de múltiples vías, que no caso concreto dos catálogos foron catro: a entrevista en profundidade, unha enquisa vía web, sesións de debate e sesións informativas. Todos estes mecanismos de participación foron moi útiles para identificar os valores intanxibles da paisaxe, así como os seus valores simbólicos e identitarios, todos eles claves para acceder ao sentido de lugar.

En efecto, os instrumentos de ordenación territorial que tomen en serio o sentido de lugar non poden prescindir dos valores intanxibles, inmateriais, presentes en toda paisaxe, porque ás veces son decisivos. Vou mostrar este aspecto recorrendo a unha simple noticia aparecida na prensa, que non é especialmente relevante, aínda que si significativa no contexto desta intervención. Como xa se sabe, o Ministerio de Medio Ambiente vetou hai un par de anos o proxecto do gran dique e porto exterior de Ciutadella, en Menorca, polo seu forte impacto paisaxístico, entre outras razóns. Tratábase, en efecto, dun proxecto faraónico que incluía un dique en forma de media lúa e dous embarcadoiros en mar aberto de 740 metros de lonxitude diante da actual bocana. Parece ser que, finalmente, aínda que sen o consenso desexable e logo dalgunhas modificacións no proxecto inicial, a ampliación do porto será realizada. O que me interesa comentar agora é unha das alegacións presentadas. Habitualmente, as obxeccións contra este tipo de infraestruturas nos correspondentes períodos de exposición pública adoitan ser máis ben de carácter técnico e xurídico, e así o foi tamén neste caso. Non obstante, unha das alegacións que máis soporte recibiu tiña un

carácter totalmente diferente e dicía así: «Un dos principais atractivos do porto de Ciutadella é a súa gran beleza. A imaxe do contorno da entrada do porto, aínda sen transformar, constitúe un patrimonio de primeira orde que Ciutadella ten que conservar. A construción dun dique na bocana cambiaría radicalmente a actual vista cara ao mar desde a cidade e faría que se perdesen para sempre espectáculos de gran beleza, como os solpores».

Non é, en efecto, un argumento técnico, nin tampouco xurídico. Non precisa de soporte teórico ningún, nin se sustenta en premisa científica ningunha, no sentido máis literal da palabra. E, así e todo, malia a súa aparente futilidade e mesmo, para algúns, trivialidade, ten unha forza e unha transcendencia enormes: é a forza dos intanxibles.

Agora ben, como se avalía a contemplación do solpor? Como se mide o mal inflixido aos cidadáns pola eliminación da posibilidade de contemplar esta escena ao implantar no horizonte, de golpe, unha infraestrutura das dimensións antes comentadas? Como se poden incorporar, en definitiva, os elementos intanxibles na xestión, ordenación e protección da paisaxe? Non é doado, certamente. Abundan as metodoloxías cuantitativas e de inspiración neopositivista, pero de pouco serven para o tema que aquí nos ocupa, de difícil, por non dicir imposible, cuantificación, a non ser que deamos por válidas as ficticias e insípidas correspondencias numéricas que ás veces se lles outorgan de maneira mecánica aos valores intanxibles da paisaxe. Pero tamén é verdade que, con frecuencia, non hai máis remedio que recorrer a estas metodoloxías, aínda que sexa para saír do paso, porque o certo é que andamos bastante escasos de metodoloxías de carácter cualitativo que, sen pedir imposibles, acheguen un pouco de luz sobre como identificar e avaliar os elementos intanxibles da paisaxe cun mínimo de obxectividade e, xa que logo, de posible consenso.

O seminario sobre indicadores de paisaxe que o Observatori del Paisatge organizou en Barcelona a finais de novembro do pasado ano permitiu confrontar e poñer enriba da mesa diferentes propostas metodolóxicas ao respecto, procedentes de diversos países e disciplinas. Unha das agradables conclusións do seminario foi a constatación de que, nos últimos anos, se ten avanzado moito no tratamento e consideración dos valores intanxibles. O *Landscape Research Group* da Universidade de Newcastle, por poñer un exemplo exposto no seminario, afinou moitísimo os métodos de identificación e avaliación dun valor tan

complexo e aparentemente pouco obxectivo como é a tranquilidade, que mesmo se atreveu a cartografar nos, cada vez máis coñecidos e utilizados, *Tranquillity Maps*, nunha liña moi similar ao indicador de «satisfacción paisaxística» que estamos a elaborar desde o Observatori del Paisatge. Para chegar a estes resultados, combináronse sofisticados sistemas de información xeográfica con métodos cualitativos moi centrados en entrevistas en profundidade –*Participatory Appraisal*– que permiten coñecer as percepcións da poboación local, os seus valores e as súas crenzas verbo da tranquilidade. Pero o máis interesante é que, finalmente, un valor intanxible tan subxectivo e complexo como este foi recoñecido e tomado en conta por axencias gobernamentais inglesas tan prestixiosas como a *Countryside Agency* ou *The Forestry Commission*.

Tamén de Inglaterra procede outra experiencia moi ilustrativa no tocante á consideración do sentido de lugar en proxectos de ordenación e xestión da paisaxe. Refírome á iniciativa *Countryside Quality Counts* (CQC), que emana do *Rural White Paper* (2000), unha especie de libro branco sobre os espazos rurais ingleses e que se dedica a seguir, de xeito pormenorizado, as transformacións das zonas rurais inglesas. Pois ben, a atributos como a biodiversidade ou a tranquilidade, que xa vimos, engadíuselles un que se denominou «carácter da paisaxe». Nunha liña moi semellante ao proceso de delimitación de unidades de paisaxe dos catálogos de Cataluña xa comentados, logrouse debuxar un mapa de Inglaterra dividido en 156 paisaxes, denominado *Character Areas Map of England*, tamén presentado no seminario de Barcelona do que xa falamos. Gustaríame resaltar o feito de que o *Countryside Quality Counts* é un proxecto aplicado que responde a unha política de paisaxe, e non un simple exercicio académico. E, así e todo, o proxecto non ten reparo ningún en falar abertamente do carácter da paisaxe e do sentido de lugar por parte dos habitantes de cada unha destas 156 áreas xeográficas delimitadas que cobren toda Inglaterra. Unha das conclusións referidas ao período 1999-2003 indicaba que o carácter da paisaxe existente mantivérase no 51% destas unidades e mesmo mellorara nun 10% delas, que un 20% das paisaxes inglesas se degradaran e que un 19% estaba sumido nunhas novas dinámicas que transformarían en breve o seu carácter.

Outro exemplo interesante, no que non podoo entrar por falta de espazo, é a estratexia federal suíza Paisaxe 2020, que incorpora na súa ampla lista de indicadores de paisaxe os de carácter estético, artístico e simbólico, a carón doutros

máis convencionais, no sentido de que son máis fáciles de cuantificar, como os usos do solo ou os habitualmente utilizados pola ecoloxía da paisaxe.

A novidade e o interese destas e doutras iniciativas similares está en que, por primeira vez, incorporan ao estudo da paisaxe e aos seus instrumentos de xestión e ordenación valores e indicadores intanxibles en sintonía coa filosofía que inspira ultimamente a política das institucións internacionais de protección do patrimonio cultural. Agora ben, se no contexto da xestión patrimonial a intanxibilidade é un concepto amplo e complexo, e non sempre de fácil aplicación ás políticas culturais, moito máis complicada resulta a súa aplicación ás políticas territoriais e de paisaxe. De aí o mérito das experiencias que veño de comentar.

A XEITO DE CONCLUSIÓN

Como indicaba ao principio, o tema das relacións entre a paisaxe e o sentido de lugar non é doado, pois resulta arriscado, desde un punto de vista metodolóxico, e escorregadizo, desde unha perspectiva ideolóxica e política. Non obstante, penso que a cuestión é clave, tanto porque estivo, está e seguirá a estar na esencia mesma do debate nacionalista, como porque, alén deste debate e a escala cotiá, nos permite entender algo mellor a conflictividade territorial contemporánea no marco da complexa e poliédrica tensión dialéctica entre o local e o global. E, non só nos permite entender esta conflictividade, senón que nos proporciona ideas para rebaixala. Temos visto, a título de exemplo, algunhas propostas de protección, ordenación e xestión da paisaxe que incorporaron estas ideas en forma de accións concretas. É posible, xa que logo, aplicarlas. E farase con éxito cando se realice no marco dunha nova cultura territorial que mellore a gobernabilidade das políticas territoriais, que contemple os procesos non estruturados de participación cidadá e que reflexione a fondo sobre os xa existentes, incidindo moito máis na cooperación, a participación e a xestión concertada. A conflictividade territorial contemporánea, expresada a través da paisaxe, reflexa en boa medida o medo a perder o propio sentido de lugar. Cómpre, xa que logo, garantirlle ao cidadán que non perderá este sentido de lugar, que a súa paisaxe evolucionará e se transformará conservando o seu carácter, e que, no caso de que este deba variar, o fará coa súa conformidade e participación.

BIBLIOGRAFÍA

- ALFAMA, E. *et al.*: *Per una nova cultura del territori?*, Barcelona, Icària, 2007.
- BRANCH, M. (ed.): *National History and Identity. Approaches to the Writing of National History in the North-East Baltic Region. Nineteenth and Twentieth Centuries*, Helsinki, Finnish Literature Society, 1999.
- BUTTIMER, A.: *Sociedad y medio en la tradición geográfica francesa*, Barcelona, Oikos-Tau, 1980.
- CASASSAS I SIMÓ, L.: «Pau Vila en l'evolució de la geografia catalana», en *Divisió Territorial de Catalunya. La Selecció d'escrits de geografia de Pau Vila*, 1, Barcelona, Curial, 1979, p. 5-24.
- CASTELLS, M.: *La era de la informació: economía, sociedad y cultura*, 3 vol., Madrid, Alianza Editorial, 1998.
- GARCÍA, J.: *Territorio y nacionalismo. La construcción geográfica de la identidad gallega*, Santiago de Compostela, 2002.
- GARCÍA, X.: *Catalunya es revolta*, Barcelona, Angle Editorial, 2003.
- GUIBERNAU, M.: *Los nacionalismos*, Barcelona, Ariel, 1996.
- LOWENTHAL, D.: *El pasado es un país extraño*, Madrid, Akal, 1998.
- LUGINBÜHL, Y.: *Paysages. Textes et représentations du paysage du siècle des Lumières à nos jours*, Paris, La Manufacture, 1989.
- LYNCH, K.: *The Image of the City*, Cambridge, The Massachusetts Institute of Technology Press, 1960. [Hai edició en castelán].
- MARAGALL, J.: *Obres completes*, Barcelona, Editorial Selecta, 1960.
- MARTÍ, J.: *L'excursionisme científic i la seva contribució a les ciències naturals i a la geografia*, Barcelona, Empúries, 1994.
- NELLO, O.: *Aquí, no! Els conflictes territorials a Catalunya*, Barcelona, Empúries i Càtedra de Geografia i Pensament Territorial de la Universitat de Girona, 2003.
- NOGUÉ, J.: *Nacionalismo y Territorio*, Lleida, Milenio, 1998.
- NOGUÉ, J.: «Nacionalismo, territorio y paisaje en Cataluña», en N. ORTEGA CANTERO: *Paisaje, memoria histórica e identidad nacional*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid e Fundación Duques de Soria, 2005, p. 147-169.
- NOGUÉ, J.: «La necessària revisió dels paisatges de referència», *Nexus*, 36, 2006, p. 36-49.
- NOGUÉ, J. (ed.): *La construcción social del paisaje*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2007.
- NOGUÉ, J. e J. ROMERO (ed.): *Las otras geografías*, València, Tirant lo Blanch, 2007.
- NORA, P. (ed.): *Les Lieux de mémoire*, Paris, Gallimard, 1984-1992.
- OBSERVATORI DEL PAISATGE (ed.): *Paisatge i salut*, Observatori del Paisatge de Catalunya e Departament de Salut da Generalitat de Catalunya, 2008.
- TÖNNIES, F.: *Gemeinschaft und Gesellschaft*, 1887, tradició català: *Comunitat i Associació*, Barcelona, 1984.
- TURRI, E.: *Semiologia del paesaggio italiano*, Milano, Longanesi, 1979.
- TUAN, Y. F.: *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*, New Jersey, Prentice-Hall, 1974. [Hai edició en castelán].
- TUAN, Y. F.: *Space and Place: The Perspective of Experience*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1977.
- VALLERANI, F. e M. VAROTTO (ed.): *Il grigio oltre le siepe. Geografie smarrite e racconti del disagio in Veneto*, Padova, Nuova Dimensione, 2005.